

Csepli György

Illetéktelenek illetékessége

A történelem megint kicselezte az észet. A rendszerváltozást követő négy évben ideológiai kísértetjárás volt Magyarországon, melynek a választók szerencsésen véget vetettek. Az eltűnt kísértetek helyébe azon nyomban újak léptek. A csúfosan megbukott nemzetépítőket felváltották a szocializmus egykori építői, akik, alig igazítva egykori nyelvi kliséiken, most a piacgazdaság építésére serkentik a társadalmat, miközben a hetvenes-nyolcvanas években begyakorolt viselkedési, szervezeti sémák felelevenítésével próbálkoznak.

Újratermelődött az állami mindenhatóság hite, a központi megoldásokba vetett fanatikus bizalom, a jövőépítés ezer apró feladatát szorgoskodó munkások, parasztok, értelmiségiek tervszerű és arányos összefogásának igyekezete.

A zsákmacskát játszó és szerencsekerekező társadalmi nyilvánosságából eltűntek a politikai, ideológiai, morális viták. Az egyről kettőre szaporodott kormánypárt tanácskozásairól csak annyi szűrődik ki, hogy „időszerű kérdéseket” beszélnek meg, a döntések helyénvalóságához kétség nem férhet, pusztán a hatékonysággal, a végrehajtással vannak bajok. A tanulni és felejteni képtelen ellenzék látszatéletem él. Vezéralakja program hiányában Jarry drámájának címszerepét fűjja.

Felülről nézvést még megvolna a Kádár-utódok által toldozott-foldozott ország, de az alulnézet mást mutat. A rendszerváltozás radikálisan átalakította a politikai intézményrendszert, az egykori tervkovácsok rémálmaként a piac a maga spontán és központilag irányíthatatlan módján alaposan szétzilálta a gazdaság „tervszerű és arányos” fejlődésébe vetett reményeket. Az élet egyik fele visszavonhatatlanul megváltozott.

A változásoknak szinte minden társadalmi csoportban találhatók kárvallottjai, de talán sehol sincsenek annyian és egykori pozíciók viszonylagos birtokában, mint a szocialista állam által korábban perverz módon dédelgetett értelmiség köreiben.

A piac megnyitotta a teret a vállalkozók, a munkaerejüket haszonnal értékesítők előtt, akiknek egy része meggazdagodott. Kár azon sópánkodni, hogy mindez történhetett volna tisztességesebben, becsületesebben, szemérmesebben is. Erőt csak erő korlátozhat, s ha a szabadság hiányán szocializálódott állam a meggazdagodók gátlástalanságával nem bír, arról nem az utóbbiak tehetnek. Előbb vagy utóbb benő a gazdagok feje lágya, és majd belátják, hogy kár levágni a tyúkot, mely később valódi aranytojásokat tojhat. Ha az állam e felismerés következményeinek felismerésében nem lesz partnerük, majd megteremtik a saját államukat.

A rendszerváltozás okozta sokk a gazdasági szférát csak ott bénította meg, ahonnan az állam nem tudott, vagy nem bírt kivonulni.

A születő magyar kapitalizmus e kivérett áldozata a szociálpolitika, a másik a kultúra lett. Idő kérdése, hogy e két áldozat eggyé váljon. Ha a szegénypolitika nem válik is automatiku-

san értelmiségpolitikává, az értelmiségpolitika bizonyosan szegénypolitika lesz.

Hogyan jutott a kulturális intézményrendszer és benne az értelmiség erre a sanyarú sorsra? Az állam nyilván tehet erről, hiszen foszladozó hatalmának megmentése érdekében foggal-körömmel ragaszkodik minden alattvalójához.

A gazdaság piaci szeglete sem vértlen, mivel szűken meghatározott érdekei által vezetettve nem sok fantáziát lát a léhűtésnek ítélt kulturális tevékenységek finanszírozásában. A politikusokat túlságosan lefoglalják a túlélésért folytatott mindennapi harcok, melyek tétje az államcsőd elkerülése, és az annak szögesen ellentmondó tetszenivágyás, a népszerűség utáni sóvárgás.

Az igazi ok azonban az államszocializmuson felnőtt értelmiségi szerep, melytől megszabadulni, úgy tűnik, igen nehéz. A közelmúltban bekövetkezett központi költségcsökkentő intézkedések megdöbbentő tanulsága, hogy az értelmiség akár fizetés nélkül is, a koldusbotot markolva ragaszkodik az állam által fizetett telefonhoz, fűtéshez, világításhoz, meg ami talán a legfőbb, a névtáblához az irodai ajtón. Ámulatra-méltó, ahogyan az orvosok, a tanárok, a kutatók, a művészek rendületlenül menetelnek az elsivatagosodó kulturális terepen, melyről biztosan lehet tudni, hogy egyre szikkadtabb, természetlenebb lesz, s végül éhhalálra ítéli mindegyik menetelőt.

E paradox viselkedés egyetlen magyarázata, hogy cserébe szinte semmit sem kell teljesíteni, pontosabban az elemi feladatteljesítés is szívességszámba megy. Nem kell törődni a nemzetközi mércékkel, nincs megrendelői, fogyasztói ellenőrzés, ki-ki Másának, Olgának vagy Irinának képzelheti magát. Moszkva persze közelebb volt, mint ma New York.

Az értelmiség élelmesebbjei vállalkozónak álcázzák magukat, s a fogyó bevételeiket sújtó adóterheket nagyvonalú költségelszámolással igyekeznek kiegyenlíteni. Ez a viselkedés csak rövidtávon teszi lehetővé a túlélést. Hegel mint bt-tag aligha írhatta volna meg „A szellem fenomenológiáját”, és a nagy orosz realistákat is nehezen tudjuk elképzelni mint a „Raszkolnyikov” Kft. tulajdonosait.

A válságba került kulturális intézményrendszer sokakat a pálya elhagyására kényszerít. Egyesek az üzletbe, mások a politikába vetik magukat, de ha ott rosszul érzik magukat, látniuk kell hamarosan, hogy mint Bartók szarvassá vált fiai, az erdőbe, a tiszta forráshoz soha nem térhetnek vissza.

Különösen rohamosan fogy a természettudományi értelmiség, melynek alkotóképes fiai és lányai nagy számban hagyják el Magyarországot. Az értelmiségi kivándorlásnak a korábbi korszakokkal ellentétben jelenleg nincsenek politikai vagy ideológiai okai. Az okok részint anyagiak, de az új emigránsokat még ennél jobban vonzza a várható megbecsülés, az érvényesülés, a szakmai kiteljesedés. Szép dolog a Munka Érdemrendjét felváltó Köztársasági Kereszt (kis, közép és nagy), de még szebb a kutatási lehetőség, az intellektuális feladatra összpontosító életvitel, a tanulásra kész tanítványok serege, a szellemi atmoszféra.

A rendszerváltozás útjára lépett ország geopolitikai központot is váltott. Korábban a szovjet diploma, a KGST hierarchiájában betöltött rang, az orosz nyelv magasfokú ismerete volt az értelmiségi érvényesülés lendkereke. A mai értelmiség vigyázó szemét Brüsszelre, Washingtonra veti.

A közép- és kelet-európai térség felszabadulása a Nyugatot meglepetésként érte. A

segélykiáltásokra a süket nyugatiak részint rossz lelkiismeretüktől hajtva, részint póregyarmatosító buzgalommal eltelve gyorsan megtalálták a hazai értelmiségben helytartóikat akik busás fizetés fejében szellemi segédmunkát végeznek. Félanalfabéta nyugati diákokat tanítanak nyugati mércével mérve olcsón, elegánsan megfogalmazott világelméleteket tesztelnek bennszülötteken, lelkes statisztériaként asszisztálnak nemzetközi tudományos konferenciákon, ahol az államszocializmus piaci átalakulásának sikereit harsonázzák.

A kultúrában változatlanul tovább él az állami rabszolgatartók és rabszolgák szövetsége, mely a jelek szerint kikezdzhetetlen. Autonóm kulturális intézményekre lenne szükség, melyek nem kanonok rendszerben toboroznák a személyzetet. A társadalomirányítás akkor nőhetne fel feladatához, ha lélegzetelállítóan izgalmas feladatokat, s nem szürke, unalmas intézményeket finanszírozna. A gazdaság akkor teljesíthetne nemzetközi színvonalon, ha rájönne a hazai kutatás és fejlesztés hosszútávú előnyeire. A gazdagok akkor legitimálhatnák magukat, ha egy-egy zártkörű szauna felavatása és egy-egy operabál között sort kerítenének egy nagyregény vagy egy szimfónia megszületése körüli bábáskodásra.

Az újraelosztásos rendszeren élösködő kulturális élet szerepmintái a tehetségeket nem vonzzák. A fiatal értelmiségiek ezáltal rosszkedvű, unatkozó, áltevékenységet folytató hivatalnokok lesznek, akik kontraszelekcio eredményeként kerülnek pályára. Kulturális piacra van szükség mely nem csak a kulturális javakat, hanem azok előállítóit is értékükön méri.

E piac megteremtésében az államnak hatalmas szerep juthatna. Ellenérdekeltségek hínárját kellene erős kézzel keresztülvágni. Az egymást váltó kultuszminiszterek között sajnos a legnagyobb különbség a nevükben van. Eleiket akár levesről, faluról vagy éppen gyógynövényekről nevezték el, abban mind egyek, hogy fantázia, kezdeményezőerő, elszántság hiányában képtelenek egy nemzetközileg versenyképes, produktív és kreatív magyar kulturális intézményrendszer feltételeinek kialakítására. Megérdemlik a feledést.

Pedig még mindig lenne esély. A magyar értelmiség megtört, szétszórt, elnyomorított és kiszorított állapotában is páratlan bőségben termi a tehetségeket. Egymásról mit sem tudva csodálatos képességű emberek írnak, dolgoznak, hatnak szűk körben. Ragyogó képességű fiatalok lépnek ki az életbe minden évben. Mi vár rájuk itthon?

A Fesztiválzenekar példája mutatja, hogy mire képes a jó helyzetfelismerés, a minőségérzék és a kíméletlen teljesítménykényszer. Sajnos a zenekar arra is jó példa, hogy mekkora rosszmájúságra kell számítani annak, aki a végtelenséget hívja ki versenyre.

Hiányoznak a rugalmas és korszerű intézményi keretek, melyek egy-egy területen a legjobbakat koncentrálják. A hiány oka, hogy az efféle koncentráció kegyetlenségnek tűnhet a lemaradókkal szemben, akik nem feltétlenül rosszak, csak éppen nem tanulták meg, hogy legjobb csak az lehet, aki Goethe receptje szerint egyszerre tehetséges és szorgalmas. Gerő András évek óta sürgeti (hiába) egy Institute for Advanced Studies alapítását Magyarországon, ahol a legjobbak két-három évre visszavonulva igazi műveket írhatnának melyek alatt leszakad az asztal. Az ilyen könyveket szívesen publikálnák a leghíresebb nemzetközi kiadók. És csak azoknak a műveknek van hatásuk, amelyeket ezek a kiadók jelentetnek meg. Minden más hiábavaló próbálkozás, kidobott pénz.

Minden intézményből elég lenne egy, ahol a legjobbak jönnének össze. Nem pénzhiány az akadály, hiszen a szétforgácsolt intézményrendszer fenntartása többbe kerül, mint kerülne egy-

egy intézmény (folyóirat, hetilap, egyetem, színház, operaház, múzeum, könyvtár stb.), ahol korszakos, de nyugati mércével is jól fizetett, megélhetésében biztos értelmiségi gárda gondolkozna, kutatna, írna, tanítana, alkotna. A szellemi autonómia egzisztenciális autonómia hiányában elpusztul.

És mi lenne a többivel? A százezrek, akiknek nem jutott a tehetség kegyelméből, vagy önhibájukból, esetleg azon kívül eltékozták tehetségüket? Nyilván zúgolódnának, elégedetlenkednének, átkozódnának. De csak eleinte. Ha a kulturális piacon elérhető anyagi és érvényesülési előnyök megszerzésének tisztességes, nyilvánosan lefektetett és gyakorlatilag áthághatatlan szabályai lennének, akkor zúgolódásuknak nem lenne politikai hordaléka. A jelenlegi sínylődésnél rosszabb úgy sem várna rájuk.

Nem reklámál a magasugró, aki látja, hogy mások sokkal magasabbat ugranak, mint ő. Az államszocializmus öröksége, hogy mércék hiányában a hazai kulturális és tudományos élet magasugróinak mindegyike azt hiheti, hogy ő a legjobb. Pedig csak egy-kettő a legjobb, a többi száz és ezer közepes vagy annál is rosszabb. A rangsor a teljesítményre orientált társadalmak kegyetlen rendje, melybe a veszteseknek belenyugodni nagyon nehéz. A kulturális alkotás világa sajnos nem demokratikus. Aki a kulturális alkotáshoz szakszervezeti szemlélettel közelít, a legjobb szándékai ellenére is megfojtja azt.

A fejlett társadalmak az információs korszakba léptek. E korszak sajátossága, hogy újraosztja az esélyeket. Akik most maradnak le, azoknak a pusztán vegetáláson túl semmi reményük sem lehet a kultúra szabta értelem keretei között vett cselekvésre. A vegetálás is élet, de önáltatás másnak nevezni, mint ami.

Óriási a kulturális politika formálójának felelőssége, mert ha a magyar kulturális piac záros határidőn belül nem jön létre, akkor megvalósul Tamás Gáspár Miklós szamizdatban tett egykori szörnyű jóslata: az út Bécsből Hegyeshalmon át nem Budapestre, hanem Bangkokba fog vezetni.